

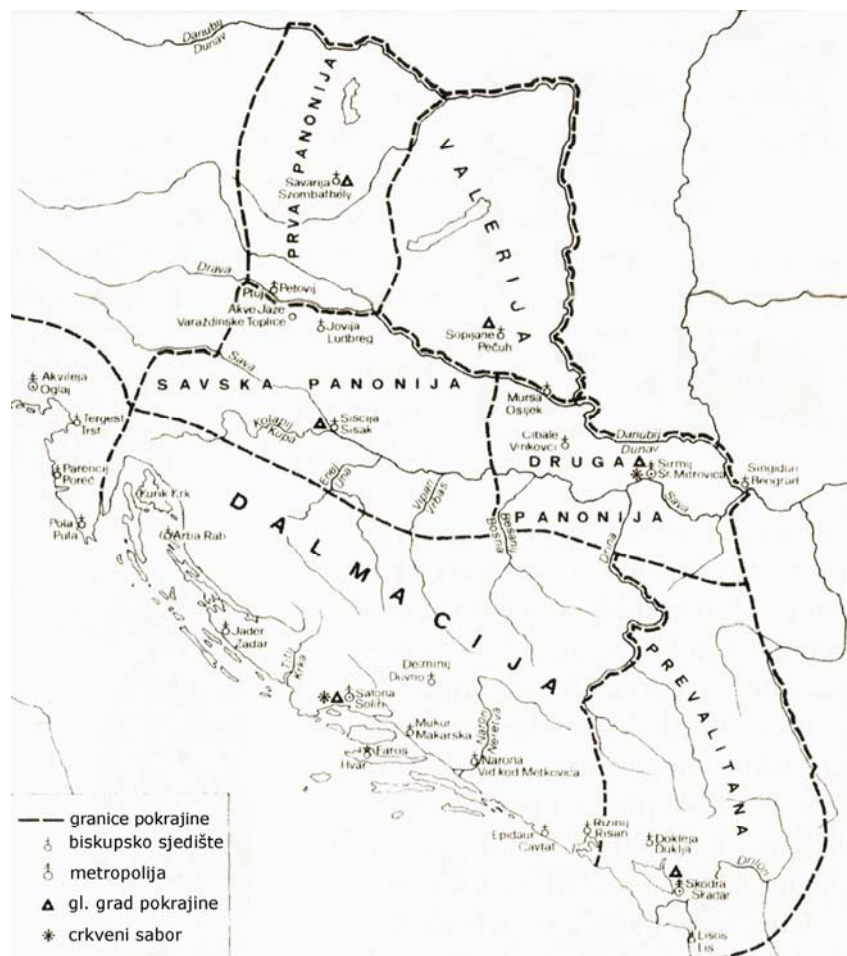
NASTANAK SALONE I GRADSKO CRKVENO SREDIŠTE

Uvod

Salona, odnosno današnji Solin koji je nastao na njezinu mjestu, po svojoj je veličini te ostacima iz rimskoga, starokršćanskoga i ranosrednjovjekovnog razdoblja najveće i najpoznatije arheološko nalazište u Hrvatskoj. Prema starokršćanskim nalazima, koji obuhvaćaju devedesetak raznovrsnih crkava i crkvice s nekoliko velikih groblja i mnoštvom sepulkralnih (grobnih) ostataka, svrstavaju Salonu među najpoznatije ranokršćanske lokalitete na svijetu.

CREATION OF SALONA AND THE TOWN'S SACRED CENTRE

Salona is an old Illyrian town situated in the area presently occupied by the town of Solin. During the Roman reign, old Salona used to be the capital of the Province of Dalmatia. In that period, construction activities in the town were booming, so that it presumably had in excess of 60,000 residents. After legalization of Christianity, many churches were built in the town of Salona, which soon became a big church centre. Archaeological excavations revealed traces of big basilicas, but also of the remains of churches accommodated in private houses in the period prior to legalisation of Christian religion. Salona is the biggest archaeological site in Croatia, but also the site where most of early Christian churches were discovered or are expected to exist. The most impressive edifice is the huge episcopal centre within the town walls, which is situated at the contact between the oldest section and the eastern section of the old town. The centre contains two big basilicas and many oratories where early Christians performed religious ceremonies.

Ilirske provincije početkom 4. st.

Salona je srušena i napuštena početkom 7. stoljeća i nikad nije naseljena, a hrvatski se Solin uglavnom razvijao na njezinim istočnim rubovima. To je, uz naplavine rijeke Jadrro čiji je jedan rukavac nekad tekao sredinom grada, većim dijelom sačuvalo njezine ruševine. Proučavanje je ruševina počelo još u renesansi jer su Marko Marulić i njegov prijatelj Dmine Papalić zapisivali i skupljali rimske natpise i kamene ulomke. Zanimanje je za Salonu naglo povećano početkom 19. st., posebno kada je 1820. osnovan Arheološki muzej u Splitu, pa se počela sustavno arheološki istraživati. Prvi su poznati istraživači bili liječnici i arheolozi Karlo i Frano Lanza te povjesničar i arheolog Frano Carrara. Potom su Salonu sve do današnjih dana istraživali mnogobrojni domaći i strani istraživači (austrijski, danski, francuski i američki), a najpoznatiji su svećenik, arheolog i povjesničar don Frane Bulić (1946.-1934.) i danski arhitekt i povjesničar Ejnar Dyggve (1877.-1961.).

Postojalo je i zanimanje za ruševine Salone koje je bilo i sasvim druge

vrste. Zna se da su splitski zvonik i trogirski katedrala te poneka palača u Veneciji većim dijelom izrasli iz kamena uzetog iz Salone. To je nateralo F. Carraru da zavapi kako je ruševinama "više od barbarstva starih, uradio vandalizam unuka". Dodao je kako se Salona uvijek rabila kao kamenolom te da su kamenje iz Salone Splitsani rabili za gradnju svojih zidina, a Solinjani "u svako doba i za sve vrste gradnje" [1]. Postoje pisani tragovi kako je mletački providur Pietro Valier 1678. solinskim kamenjem nagradio pjesnika Jerolima Kavanjina za usluge koje je učinio Republici i kako je 1711. splitskom nadbiskupu Stjepanu Cupilliju bilo dopušteno da ga iskorištava kako želi.

To ipak nije bila nikakav ondašnja iznimka jer je i u drugim krajevima Europe bila redovita praksa da se kamenje uzima s napuštenih ruševina. Ipak, Salonu su dijelom rušili i zbog vojničkih razloga. Tako je 1647. mletački general Leonardo Foscolo dodatno srušio mnoge razvaline kako ne bi poslužile Turcima kao utvrde. Temeljito je stradao i znameniti amfiteatar koji je dotad bio gotovo u cijelosti sačuvan.

Iz goleme literature koja je o Saloni napisana služili smo se uglavnom samo onom koja je nastojala sustavno organizirati poznate podatke ili onom koja je napisana posljednjih godina. To smo učinili zato da bismo izbjegli mnogobrojne dvojbe oko postojanja ili izgleda pojedinih građevina, o čemu se arheolozi i povjesničari često spore [1], [2].

Nastanak i razvoj Salone

Salona je nastala u potpuno zaštićenom zaljevu i na rubu plodnoga polja koje se protezalo uz južne padine Kozjaka i zapadne obronke Mosora. Grad je nastao u delti rijeke Jadro, duge tek 4,5 km, ali vrlo bogate vodom. Ta je neobična rječica, čiji je izvor i gornji tok od 1984. zašti-

ćen kao posebno vrijedan prirodni resurs (a stanište je posebne endemske mekousne pastve) bila dugi niz godina granica između hrvatskog Solina i bizantskoga odnosno mletačkog Splita, poslije i između Otomanskog Carstva i Mletačke Republike, a nazivali su je i "hrvatskim Jordanom" zbog važnosti koju je imala u kristijanizaciji Hrvata. Rijeka se u antici nazivala Salon i po njoj je negdašnje ilirsko naselje i dobilo ime. Doduše pravi je naziv u početku bio Salone, a tako ga (u obliku Salonae) spominju i mnogi pisci čak do 5. st., primjerice Sv. Jeronim. To bi, drži većina naših arheologa i povjesničara, značilo da je u početku bilo više Salona, jedna vjerojatno i u Donjoj Rupotini podno Klisa, i da je naselje na obali s vremenom prevladalo. Iz oblika Salona nastao je hrvatski Solin, istim jezičnim promjenama kojima su se mijenjali i drugi nazivi ilirskog podrijetla, kao Albona (Labin), Flanona (Plomin) i Scardona (Skradin).

Kada je i zašto rijeka Salon promijenila ime u Jadro nije poznato, ali se zna da se tako naziva već u ranom srednjem vijeku. Zapravo naziva se Iader, upravo kako glasi osnova latinskoga imena Zadra, ali to sasvim sigurno nije međusobno povezano. Vjerojatno je ime nastalo po nekoj nepoznatoj staroj crkvi posvećenoj Sv. Andriji, možda u blizini njezina izvora.

Vjeruje se da je Salona bila naseljena već u prapovijesti, ali o tome ima vrlo malo materijalnih tragova. Nađeno je ponešto nakita i oružja na širem području, ali je ono ilirskoga ili grčkog podrijetla, a to svjedoči o trgovačkim vezama ilirskih plemena s helenskim svijetom. Svoj je urbani razvitak Salona započela u kasno helenističko doba, usporedno s grčkom kolonizacijom talijanske i hrvatske jadranske obale.

Grčki su se trgovci i moreplovci usmjeravali prema ušću rijeke Pad na talijanskoj obali. Na tom je putu otok Vis bio najprikladnije mjesto za predah. Tako su početkom 4. st. pr. Krista Grci iz Sirakuze osnovali koloniju Isu (Issu), istodobno kada i Ankonu na talijanskoj obali. Isa je postala bogati grčki grad koji već u 3. st. osniva ispostave na susjednom kopnu – Tragurij (Tragurion danas Trogir) i Epetij (Epetion danas Stobreč). Iz tih se gradova trguje s ilirskim stanovništvom u zaleđu dalmatinskih planina. U središtu je toga prostora bila Salona koja je bila naselje ilirskog plemena Delmata. Nikada nije bila grčka, iako je u njoj bilo Grka i grčki bio službeni jezik.

U posljednjim stoljećima stare ere Salona je postala zanimljiva Rimljanima koji su htjeli svoje gospodarske interese proširiti na duboko i bogato ilirsko zaleđe. Nakon slamanja Argonove i Teutine pomorske sile, Rimljani su krenuli prema Makedoniji na jugu i Venetu prema sjeveru. Osnovani su koloniju Akvileju, pokorili Istru i s vojskom prodrli do Siscie (Siska). Sredinom 2. st. pr. Krista počinju povremeni sukobi s Dalmatima koji traju više od sto godina i tek je Oktavijan 27. pr. Krista pobijedio Japode, Delmate i Panonce te cijeli Ilirik. Tada počinje jačati uloga Salone.

Postupno su na istočnu obalu Jadrana stizali Rimljani (trgovci, pomorci, obrtnici...) i u Saloni ih je sasvim sigurno bilo dovoljno kad se 119. pr. Krista (tada se Salona prvi put spominje u pisanim izvorima) odlučio s vojskom prezimiti vojskovođa Lucije Cecilije Metel zvan Dalmatik (?-104. pr. Kr.).

Važnost se Salone posebno povećala nakon što je Gaj Julije Cezar (100. pr. Kr.-44. pr. Kr.) pobijedio Gneja Pompeja (106. pr. Kr.-48. pr. Kr.) u

odlučnim bitkama na istočnoj strani Jadrana. Salona je tada, za razliku od Ise, bila na pobjedničkoj strani i Cezar ju je za odanost, pretpostavlja se 48./47. godine, uzdigao u rang rimske kolonije s nazivom *Martia Iulia Salona*. Od tog trenutka u gradu opada utjecaj Grka Isejaca i Salona postaje pravi rimski grad. Podižu se građevine koje su u skladu s rimskim građanskim životom poput foruma, bazilike (kurije), hramova, termi, teatra, amfiteatra i sl. Za prvih careva i za namjesnika Publija Kornelija Dolabelle (14.-20.) izgrađeno je nekoliko važnih cesta prema Andetriju (Muću), Tiluriju (Trilju) s mostom na Cetini i dalje prema Naroni i Bosni i Aequumu (Čitluku) pokraj Sinja te dalje prema Panoniji. Dvije su išle obalom: jedna prema Traguriju, a druga prema Epetiju i dalje na istok.

Sve je to potaknulo snažan razvoj Salone, posebno jer su izgrađene i

brojne lokalne ceste, pa će ona u idućim stoljećima mira i stabilnosti postati velik i snažan grad. U tome je veliku ulogu imala gradska luka u koju su stizali brojni pomorci i trgovci s istoka i zapada Sredozemlja.

Jezgra je buduće Salone bila na obali, u luci gdje su se odvijali prvi trgovački susreti između isejskih Grka i domorodačkih Delmata. No tu su se sretali sredozemni trgovci i moreplovci koji su s domaćim stanovništvom za oružje, nakit, keramičko posuđe i sl. mijenjali kožu, stoku i drugu hranu, vjerojatno i posebno cijenjeni ovčji i kozji sir.

Mnogo se u znanstvenim i stručnim krugovima raspravljalo o toj prvoj gradskoj jezgri, a Ejnar Dyggve, koji je od 1922. stalno ili povremeno istraživao Salonu i druga dalmatinska arheološka nalazišta, nazvao ju je *Urbs vetus* (Stari grad) i *Urbs antiqua* (Drevni grad) te na kraju i pogrešno *Urbs graeca* (Grčki grad)

iako Salona nikada nije bila grčka. U skladu s tim Dyggve je zapadno gradsko proširenje nazvao *Urbs occidentalis* (Zapadni grad), a istočno *Urbs orientalis* (Istočni grad). Sve su to, dakako, samo simbolični nazivi koji su nastali iz praktičnih razloga, ali se redovito rabe u stručnoj literaturi o staroj Salonu [3].

Urbs vetus ili *Urbs antiqua* bio je trapezasta oblika i s vremenom je postao pravim gradskim središtem, a čini se da je vrlo brzo opasan zidinama koje se i danas mogu uočiti na više mjesta. Već je u 1. st. formiran središnji gradski trg odnosno forum oko kojega se gradi niz javnih i sakralnih građevina (kapitolij s hramovima, kurija, trijemovi, obrtničke radionice i sl.), nešto južnije teatar, a zapadno izvan gradske jezgre i amfiteatar. Na sjevernim zidinama postojala su monumentalna gradska vrata, tzv. *Porta Caesarea* s ugao-nim kulama, od kojih su i danas sačuvani vrlo uočljivi ostatci. Čini se

Tlocrt stare Salone s označenim najpoznatijim spomenicima

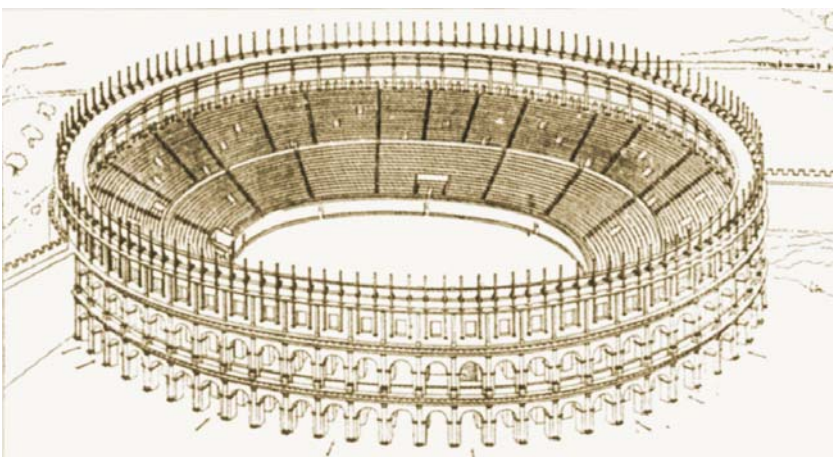
da su zidine štatile grad i luku sa svih strana, iako od zapadnih nije pronađen nikakav trag.

Prvi je grad imao dvije glavne ulice: jednu u smjeru istok-zapad (*decumanus*) i drugu u smjeru sjever-jug (*cardo*). Te su ulice vjerojatno prapovijesnog podrijetla pa ih je novo naselje uklopilo u raster svojih ulica. Kako Salona nije projektirani grad, ona se razvijala iz stanja zatečenog na zemljištu. Stoga su se širenja, posebno tijekom 1. i 2. st., odvijala uz ceste koje su vodile prema istoku i zapadu. Tako se dogodilo da je grad uz ceste uništio mnoga groblja i usto dobio i nepravilan izgled. Kada je i taj dio opasan zidinama, za što u početku nije bilo potrebe jer je na snazi bio *pax romana* (mir u cijelom Carstvu), u njima su otvorena nova vrata kojima su arheolozi nadjenuli posebna imena. Zidine su oko cijeloga grada izgrađene oko 170. kada je postojala opasnost da germanski Kvadi i Markomani provale u dubinu Rimskog Carstva. O tome postoji i pisano svjedočanstvo na kamenoj ploči pokraj *Porta Andentria* (Mućka vrata). Amfiteatar je izgrađen prije pa je tada uklopljen u obrambeni sustav. Gradske su se zidine dograđivale, obnavljale i pojačavale tijekom 5. st. kada su Salonu ugrožavali Huni i Goti te za Justinijanovu osvajanja Dalmacije. Tada su zidinama na pravokutne kule dodani trokutasti završetci koji su i danas vidljivi na sjevernom dijelu zidina. Te su zidine mjestimice dobro očuvane vjerojatno i stoga što je u njima bio vodovod koji je doveden s izvora Jadra.

Najuspješnije razdoblje u povijesti Salone bilo je u drugoj polovici 3. st., otprilike za vladavine cara Dioklecijana (284.-305.). Čini se da je bio rodom iz tih krajeva, a Saloni je posredno mnogo pomogao kada je u blizini odlučio izgraditi vlastitu palaču. Od toga je golemoga graditeljskog pothvata i Salona imala mnogo koristi jer su istodobno građeni i

poširivani mnogi gradski sadržaji. Dioklecijan je i izravno pomogao Saloni jer joj je dodijelio i naslov Valeria (carevo obiteljsko ime) pa je pun naziv grada poslije toga glasio – *Martia Iulia Valeria Salona Felix*.

Čini se da su u Saloni poslije Dioklecijana, baš kao i u splitskoj palači koja je bila državno vlasništvo, boravili mnogi carevi i članovi carskih obitelji: Gala Placidija (390.-450.), njezin sin i zapadnorimski car Valentinijan III. (425.-455.) i car Glicerije. Salonitanski patricij Marcellin bio se 461. proglasio kraljem Dalmacije, a njegov sin zapadnorimski car Julije Nepot (474.-475.) zadržao je vlast nad dijelom Dalmacije sve do 480. kada je vjerojatno ubijen u Dioklecijanovoj palači. Sve to govori da je Salona imala odgovarajući urbanistički standard koji je zahtijevala državna i vjerska elita.

Rekonstrukcija amfiteatra u Saloni (prema Dyggveu)

U petom stoljeću brojni germanski narodi napadaju oslabjelo Carstvo, među ostalima i Istočni Goti koji zauzimaju i pljačkaju Rim, a Zapadno Rimsko Carstvo službeno prestaje postojati 476. godine. Protiv Istočnih Gota (Ostrogota) vodili su se mnogi ratovi, a najveći je bio Gotski rat (535.-553.) koji je vodio car Justinijan I. Veliki (527.-565.). Tada je Salona bila u središtu zbivanja kao važno uporište gotskim i carevim vojnicima. Kada su bizantski vojnici

istjerali Istočne Gote sa salonitanskog područja, najprije su zauzeli Klis, kao i mnogi drugi i prije i poslije njih, pa su potom ojačane zidine Salone. Zapamćeno je da je 545. u Saloni prezimio i slavni Justinijanov vojskovođa Belizar (oko 505.-565.) dok je ratovao s Istočnim Gotima. Poslije je Dalmacijom upravljao carski prokonzul koji je vjerojatno stolovalao u Saloni.

Kraj 6. st. donosi nove opasnosti, ali i smanjeno zanimanje Bizantskog Carstva za ove prostore jer je opasnost prijetila i Konstantinopolu. Kada su Avari 582. zauzeli i razorili Sirmij (današnju Srijemsku Mitrovicu), carska je vojska bila zauzeta ratom s Perzijancima. To je omogućilo barbarima prodor u središnje krajeve Ilirika, u današnju Bosnu i u Dalmaciju. Tako dolazi i do pada Salone. Ali o tome ćemo pisati u

jednom od sljedećih nastavaka. No ipak smo dužni reći ponešto o broju stanovnika u Saloni na njezinu vrhuncu, tijekom 3. i 4. st. Raspolaže se s brojkom od 40 do 60 tisuća stanovnika, a izračuni su temeljeni na veličini amfiteatra (primao je između 15 i 18 tisuća gledalaca) te na veličini vodovoda i sl. Posredni je krivac car i pisac Konstantin VII. Porfirogenet koji je u djelu *O upravljanju carstvom* doslovno napisao da je Salona bila velika kao pola Kon-

stantinopola, koji je za careve vladavine imao čak 400.000 stanovnika. Neki su to spremno iskoristili da Salonu proglase čak četvrtim gradom po veličini u Carstvu, valjda poslije Konstantinopola, Rima i Aleksandrije. No čini se da je sve to zaista pretjerano jer prostor između zidina (*intra muros*) u Saloni iznosi 500 ha ili 5 km² (točno 516.800 m²). U tom bi slučaju naseljenost na jednom četvornom kilometru zaista bila dojmjljiva – od 8 do 12 tisuća. Vjerojatnije je stoga broj od pedesetak tisuća stanovnika ukupan iznos i za grad i za njegovu okolicu. Jer valjda su i onda, baš kao i danas na nogometne utakmice, gladijatorske priredbe u amfiteatru gledali i stanovnici bližih i daljih naselja [1], [2], [3], [4].

Kršćanstvo u Saloni

Tragovi se kršćanstva u Saloni, baš kao ni u drugim sredozemnim gradovima, ne mogu uočiti prije kraja 3. st. Stoga je vrlo zanimljivo pitanje, o kojemu su raspravljali mnogo domaći i strani znanstvenici, kada se kršćanstvo pojavilo u Saloni odnosno Dalmaciji. Zna se da je u poslanici Rimljanima apostol Sv. Pavao pisao kako je od Jeruzalema do Ilirika "obavio dužnost propovijedanja radosne vijesti o Kristu" te da je nastojao da to ne čini "gdje je Krist već poznat i da ne gradi na tuđem temelju". Također se zna da je na trećem putovanju po istočnom Sredozemlju dotakao i granice zapadnog Balkana. Posrednim se putem može zaključiti da su neki Pavlovi sljedbenici propovijedali u Dalmaciji. To piše u poslanici Timoteju iz Rima 67. godine u kojoj ga moli da mu se pridruži jer su ostali učenici otišli na razne strane, a "Tit u Dalmaciju". Sv. Timotej i Sv. Tit bili su inače učenici Sv. Pavla s kojim su bili u rimskom sužanjstvu, a obojica su bili obraćenici, biskupi i mučenici.

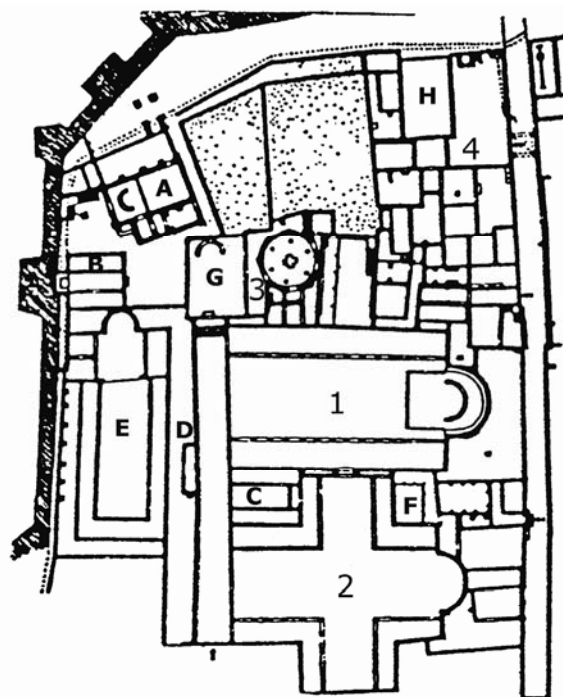
Iz tih se skromnih podataka, a drugih i nema, može zaključiti da su prve kršćanske misije ipak dotakle

Ilirik. No bit će vjerojatnije da u to vrijeme Dalmacija nije bila osobito privlačna kršćanskim propovjednicima, kao što će biti porastom ugleda Salone i cijele provincije u sljedećim stoljećima.

Iz druge polovice 3. st. postoje pouzdane vijesti o kršćanskoj vjeri u Saloni. Baš kao i u svim većim primorskim sredozemnim gradovima, tu su se miješali stanovnici iz raznih krajeva te djelovali tumači raznih religija i orijentalnih kultova, poput Mitrina, Izidina, Atsova, Kibelina i sl. Među njima su bili i kršćanski propovjednici. Pojedini pronađeni simboli i znakovi kršćanstva ne dokazuju i postojanje formirane i uređene vjerske zajednice, iako je ilegalno vjerojatno postojala, posebno tijekom progona.

Salona je kao glavni grad jedne provincije privlačila propovjednike i zato su u njoj i progoni bili najbrojniji. Jedan od njih je Sv. Venancije, za kojega se vjeruje da je bio prvi biskup Salone i da je kao propovjednik bio poslan iz Rima. On je, čini se, umro mučeničkom smrću 259. u Delminiju (današnjem Tomislavgradu) na kraju vladavine cara Valerijana (253.-260.). Zna se da su kršćani u Saloni najviše stradavali krajem vladavine cara Dioklecijana 304., kada su pogubljeni biskup Domnio, tkalački radnik Anastazije, svećenik Asterije, đakon Septimije te četiri vojnika iz Dioklecijanove garde – Antiohijan, Gajan, Paulinijan i Telije. Sv. Domnio (Sv. Dujam), o kojemu smo već potanko pisali (*Građevinar* 6./2007. str. 334-345) bio je nesumnjivi vođa salonitanske kršćanske zajednice.

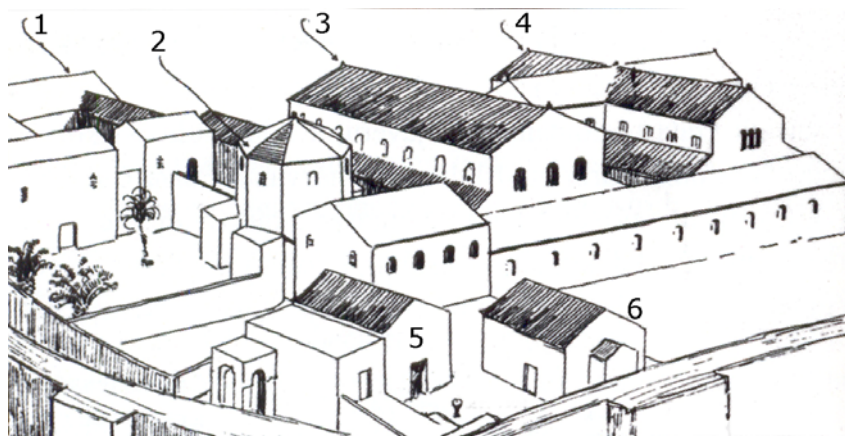
Nakon edikta cara Galerija iz 311. izdanom u Serdici (Sofija), a posebno nakon reskripta (otpisa) careva Konstantina i. Velikog (oko 280.-337.)

Tlocrt gradskog crkvenog središta (1. gradska bazilika, 2. križna bazilika, 3. krstionica, 4. biskupska palača; oratoriji su označeni slovima)

i Valerija Lucinija (248.324.) zvanim *Milanski program tolerancije* iz 313., kršćanstvu je priznata puna ravnopravnost sa svim ostalim religijama. Tada počinje štovanje mučenika, svojevrstnih vjerskih prvoboraca, a ono se očituje u radnji memorija (spomen-mjesta), oratorija (kapela), a potom i bazilika nad njihovim grobovima.

Novi se pobjedonosni kult počinje snažno širiti, u čemu je Salona jedan od najdojmjljivijih primjera, jer se crkve grade posvuda i unutar i izvan gradskih zidina. Kršćansko se središte uglavnom formiralo oko biskupskog sjedišta, a u Saloni nedaleko prvog oratorija koji je nastao, kako se vjeruje, u tajnosti privatnog doma. Nisu međutim odmah izbrisani ni tragovi ostalih poganskih religija i kultova. Za to je pravi primjer zaglavni kamen u gradskim vratima najstarijega dijela grada – *Porta*

Rekonstrukcija gradskoga crkvenog središta (prema Dyggveu) gledano sa sjeverozapada (1. biskupska palača, 2. krstionica, 3. gradska bazilika, 4. križna bazilika, 5. oratorij A, 6. oratorij B)

Caesarea. Na njemu je u doba vladajućega kršćanstva isklesan reljef poganskog božanstava božice sreće Tihe (Tyche), koja u ruci drži zastavu sretnoga i bogatoga grada Salone.

Biskupiju je 414. carigradski patrijarh proglasio metropolijom, a u Salonu su održana dva crkvena sabora – 530. i 533. godine [2], [3], [5].

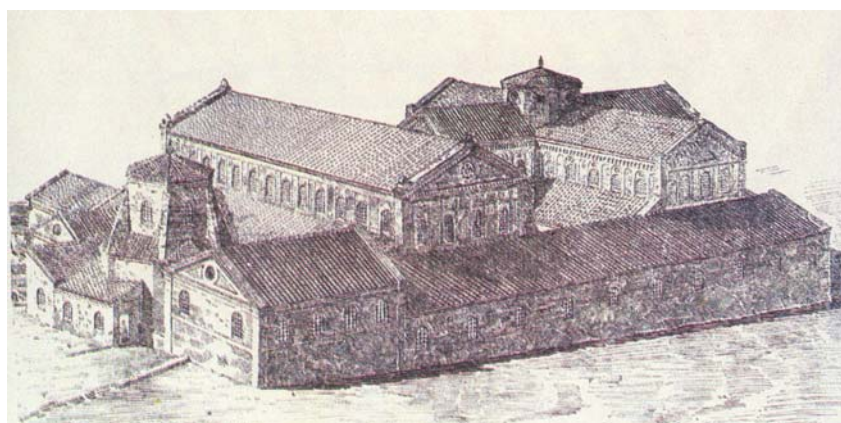
Gradsko crkveno središte

Općenito

Gradsko se crkveno središte, koje još zovu i Kršćanski kulturni centar, Biskupsko središte ili Episkopalni centar, razvilo uz zidine zasebnoga zapadnog dijela *Urbs orientalis*, točno na mjestu gdje na granici *Urbs vetus* gradske zidine skreću prema sjeveru. Prostor je sa zapadne i sjeverne strane omeđen zidinama, s istočne ulicom koja je vodila do malih gradskih vrata, a na jugu s ulicom koja je izlazila iz najstarijih gradskih vrata – *Porta Caesarea*. Ulaz u kompleks bio je s južne strane kroz monumentalni ulaz s četiri stupa, a u sklopu toga golemoga središta nalaze se dva najstarija oratorija (od kojih se onaj nazvan A drži za najstariju salonitansku crkvu), dvije velike bazilike sa zajedničkim narteksom (uskim predvorjem), biskupskom krstionicom i biskupskim stambenim kompleksom te s mnogim atrijima i hodnicima. Cijeli je sklop formirala

i oblikovala kršćanska crkvena zajednica kada su se početkom 4. st. počele podizati nove građevine ili preuređivati zatečene za potrebe nove religije. Koliko je do danas poznato središte je nastalo na mjestu negdašnjega termalnog kompleksa i privatnih zgrada, ali i dijela sjeverne i istočne nekropole.

Polovicom 19. st. u trag krstionici ušao je Karlo Lanza koji je vjerovao da je pronašao terme, što je poslije ispravio Frano Carrara koji je istražio i pravilno protumačio krstionički sklop. Početkom stoljeća otkrivene su, pod vodstvom don Frane Bulića,

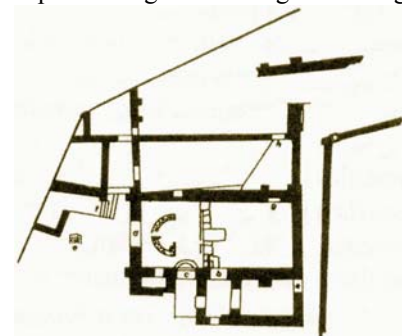
Rekonstrukcija gradske i križne bazilike i krstionice (prema Gerberu)

obje bazilike, s tim da je južna do kraja istražena u naknadnim revizijskim radovima Williama Gerbera, Rudolfa Eggera i Ejnara Dyggvea. Njima uglavnom, posebno Dyggveu,

zahvaljujemo i sve tlocрте i likovne prikaze gradskoga kršćanskog središta. Arheološka su se istraživanja obavljala tijekom 19. i 20. st., ali nisu u cijelosti završena. Najbolje je istražen ranokršćanski sloj (W. Gerber, 1917.), iako ne i u cijelosti. [2], [3], [6].

Oratorij A

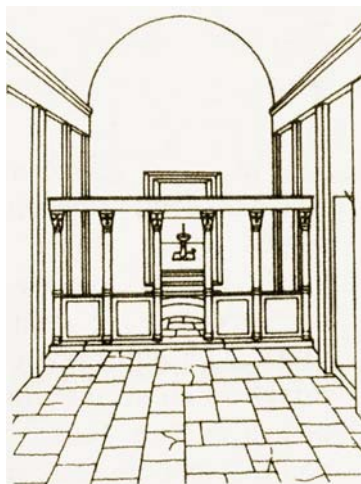
Općenito je prihvaćena teza don Frane Bulića da je to prvo kršćansko kulturno mjesto nastalo preuređenjem privatne stambene zgrade (ili njezina dijela) i terma na krajnjem sjeverozapadnom uglu Gradskoga crkvenog

Tlocrt oratorija A

središta, neposredno uz gradske zidine i akvedukt, bila uređena kao kršćansko kulturno mjesto. Ime, oratorij A, nadjenio je Ejnar Dyggve koji je dao imena i mnogim drugim salonitanskim nalazištima. To je tzv. za-

jednica u privatnoj kući ili kuća zajednice (*domus ecclesiae*). Zbog svoje starosti ovaj dio crkvenoga središta među najpoznatijim je nalazištima iz Salone uopće.

Rekonstrukcija unutrašnjeg izgleda oratorija A

Zgrada se sastojala od središnje prostorije i bočnih dogradnja, gotovo kvadratnog tlocrta (16,8 x 12,6 m), s tim što sa zapadnim dvorištem ima ukupnu površinu od 265 m². Čini se da je sjeverna prostorija nakon preuređenja u oratorij bila napuštena, a u funkciji je ostao samo njezin prostor na katu koji je bio spojen stubištem s atrijem na zapadnom pročelju. Središnja je prostorija preuzela ulogu crkvene dvorane koja je bila povezana sa srednjom od tri manje prostorije duž njezina južnog zida. Ispred

zapadnog zida crkvene dvorane izgrađena je polukružna klupa za svećenstvo, a upravo je ona glavna potvrda starokršćanske namjene cijele zgrade. Ispred klupe je bila i oltarna pregrada, a prostor preuređen u svetište podignut je za visinu jedne stubice. U zapadnom su zidu otvorena vrata koja su vodila do fontane u dvorištu, a ta je fontana, drže istraživači, služila za ritualno pranje ruku. Čini se da je u jednoj od južnih prostorija bio i bazen i da je cijela južna strana služila kao krstionica.

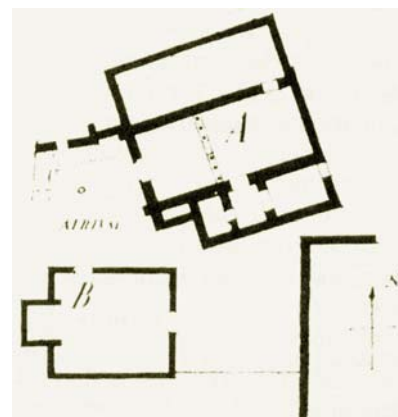
Prema tlocrtnoj organizaciji i dekorativnim detaljima adaptirani se prostor može smjestiti u drugu polovicu 3. stoljeća, a veći je dio ukrasnog inventara, mjestimice obilježen posvetnim križevima, ostao u uporabi. Branimir Gabričević [6] vjeruje da je taj oratorij uređen pod utjecajem iz Rima, čak možda i u doba biskupa Venancija kao prvog pročelnika salonitanske kršćanske općine. Štoviše taj se prostor i sada istražuje pa je za našeg posjeta gotovo cijeli oratorij A bio pokriven zaštitnom folijom. Inače to je jedna od najbolje očuvanih salonitanskih građevina čiji se zidovi mjestimice penju i do 3 m [7], [8], [9].

Oratorij A nedavno snimljen tijekom posjeta

Oratorij B

Oratorij B smješten je između oratorija A, s kojim dijeli atrij (predvorje), i gradskoga zida na koji je prislonjen apsidom. To je mala (10 x 11 m), vjerojatno trobrodna bazilika četvrtastog tlocrta sa zakošenim istočnim pročeljem i malom četvrtastom egzedrom (plitkom apsidom) na zapadnoj strani. Zanimljivo jest da i oratorij A (koji je znatno stariji) i oratorij B imaju svetišta na zapadnoj strani, za razliku od svih ostalih ranokršćanskih i srednjovjekovnih crkava čije je svetište uvijek smješteno na istočnoj strani i Jeruzalemu.

Tlocrt oratorija A i B

Na ulazu u malu apsidu, koji je podignut za visinu stubice, stoje dva pilastra s urezanim vitkim latinskim križevima, dok je uz unutrašnju stijenku prislonjena niska klupa.

Oratorij je preuređen od prijašnje antičke građevine prislonjene uz gradski vodovod, možda nimfeja (manji hram s nimfama) koji se inače gradio uz rimske i grčke izvore ili vodovode. Najprije je bila uočena samo egzedra, koju je Gerber protumačio kao kapelu s počivalištem, ali je naknadno Dyggve otkrio cijeli prostor oratorija. Urezani križevi na pilastrima upućuju na 5. st., iako to ne znači da adaptacija nije načinjena i prije tog razdoblja [8], [9].

Gradska bazilika

Sjeverna bazilika, koju je don Frane Bulić pretpostavljajući da se radi o glavnoj i biskupskoj crkvi nazvao

Kompjutorska rekonstrukcija unutrašnjosti gradske bazilike

Sadašnji djelomično rekonstruirani ostatci gradske bazilike

gradskom bazilikom (*Basilica urbana*), građena je u doba biskupa Simferija početkom 5. st. u obliku dvije longitudinalne monumentalne bazilike (*basilicae geminae*). Dovršio ih je biskup Hezihije (odnosno Ezihije ili Egzigije – ovisno o izvorima) "sa svećenicima i narodom" kako piše na ulomku sačuvanoga mozaika u tjemenu apside. No i novoizgrađena je crkva vrlo brzo doživjela novu fazu obilježenu pomicanjem stupova i krovne konstrukcije. Nije ipak jasno odnosi li se izraz "nova poslije stare" u nastavku mozaičkoga natpisa na ta proširenja ili na neku prijašnju građevinu na istome mjestu.

Sjeverna ili gradska bazilika izrazito je prostrana (58,2 x 28,5 m) i najve-

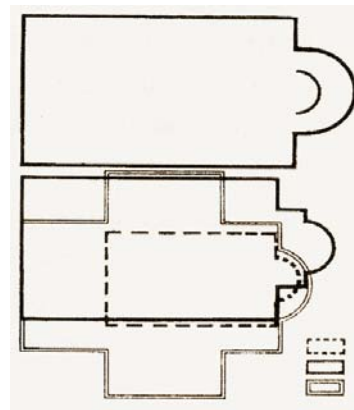
ća je trobrodna crkva na području Dalmacije. To je izdužena građevina s polukružno orijentiranom apsidom i odmaknutom klupom za svećenstvo te pastoforijem prislonjenim uz sjeverni zid. Narteks je rekonstruiran prema zamislima Dyggvea kao zatvoren blok povezan na sjevernoj strani stubama s baptisterijem (bazenom) krstionice odnosno konsignatorijem (mjestom za krizmu), dok je pitanje južnoga zida i veze s rastvorenim predvorjem južne bazilike ostalo upitnim. Neki su uvjereni da je sadašnja konzervatorska rekonstrukcija rezultat neke kasnije faze izgradnje. Nejasno je bilo i istodobno funkcioniranje južne crkve koja je djelomice preslojena sjevernom građevinom.

Sjeverna je bazilika bila posvećena Kristu i u njoj su (*in situ*) sačuvani fragmenti stupova, temelj otlarne pregrade, mozaici u apsidi i dijelom u bočnim brodovima te pločnik u sjevernom brodu i protezisu (prostorija za žrtvene darove) [2], [8], [9].

Južna križna bazilika

Prva je kulturna građevina na mjestu južne bazilike vjerojatno izgrađena početkom 4. st. Imala je polukružnu i orijentiranu apsidu, ali je ostale dijelove teško razlučiti od prijašnje antičke profane građevine nad kojom je podignuta. U sljedećoj je etapi na istome mjestu izgrađena veća trobrodna bazilika s polukružnom apsidom na istočnoj i pravokutnim narteksom na zapadnoj strani. Svetište je bilo produženo umetanjem segmenta između apside i naosa (svetišta s kipom), a zapadno je pročelje narteksa rastvoreno nizom stupova u obliku trijema, dok je u produžetku sjevernog broda stajao izduženi pastoforij. Ta je građevina, kako se vjeruje, izgrađena u 5. st.

Treća je faza bila gradnja tzv. Honorijeve bazilike u prvoj polovici 6. st. na mjestu južne crkve. Nazivaju je i križnom bazilikom jer ima oblik grčkog križa s trobrodnim krakovima,

Tlocrt sjeverne i južne bazilike

od kojih istočni završava plitkom polukružnom apsidom. Ta je crkva pomalo nepravilna tlocrta, na što upućuju dimenzije (uzdužna lađa: /21,78 do 22,4/ x 40 m, poprečna:

Sjeverni ostatci križne bazilike

/17,2 do 18/ x 41,18 m). U toj je trećoj fazi izgrađen i jedinstven zatvoreni nartek pred pročeljem obiju crkava tako da su one od tog trenutka stvarno funkcionirale kao dvojna bazilika. Na to upozorava i usklađivanje njihovih pročelja koja dotad nisu bila u istoj ravnini. Izgradnja je predvorja uništila antičku ulicu, ali je veza između sjevera i juga ostvarena vratima na južnom zidu. Uz

prema pisanim izvorima bio sazivač crkvenih sabora u Saloni 530. i 533., a ti su sabori bili vrlo važni za uspostavljanje crkvene vlasti u Dalmaciji [2], [8], [9].

Biskupska krstionica

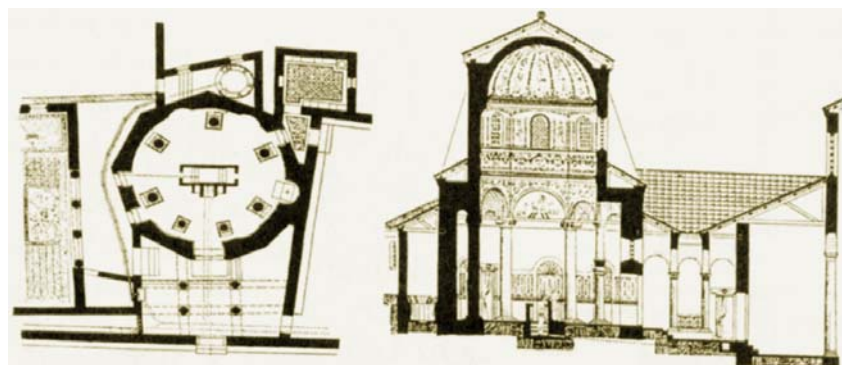
Sjeverno od dviju bazilika bila je krstionica poligonalnoga tlocrta s krsnim zdcncem, posebnom dvoranom s mozaičkim podom i pristupnim prostora-

rom do crkve ukrašenim vrlo vrijednim kapitelima iznimne orijentalne ljepote (iz 6. st.) koji su danas izloženi u Arheološkom muzeju u Splitu.

U središtu je krstionica sa zdcncem i predvorjem, a zapadno izdužena prostorija s polukružnom klupom ispred sjevernog zida i podnim mozaikom i prizorom dvaju jelena kako piju vodu i natpisom: "Kao što jelen želi izvor vode, tako moja duša čezne za tobom, Bože!" Ta se prostorija tumačila različito kao katekumenej (dvorana za vjersku obuku) ili konsignatorij.

Krstionički je kompleks doživio više faza i preinaka, ali nisu jedinstvena mišljenja o vremenu i namjeni pojedinih prostorija. Mogu se razabrati četiri građevne faze u dva različita razdoblja. U prvoj polovici 5. st. izgrađena je četverokutna krstionica sa šesterokutnim i naknadno suženim zdcncem. Sljedeći je sloj obilježen gradnjom osmerokutne krstionice i pomoćnih zgrada u drugoj polovici 5. st. Unutrašnji je kružni plašt krstionice raščlanjen nišama i oživljen stupovima prislonjenim uz zidove. Krsni je zdenac prvotnoga križnog oblika preinačen u četverokut, a danas je rekonstruiran u križnom obliku s opekama.

Krštenje se obično obavljalo u Uskrsnoj noći, a potom bi biskup novo-krštenike odmah krizmao kako bi u procesiji, obučeni u bijele haljine,

Tlocrt i presjek biskupske krstionice

zapadni je zid s unutrašnje strane naknadno pridodana klupa. Križna je bazilika krajem 6. st. dobila novi liturgijski namještaj.

Vjeruje se da je južna crkva bila posvećena Sv. Dujmu i ostalim saloni-tanskim mučenicima, no tumačenja namjene dvojnih bazilika ipak nisu jedinstvena. Vjerojatno je križna južna crkva bila memorijalna, iako nije sačuvan oltar ni eventualna konfesija. Danas je od južne bazilike vidljiv samo sjeveroistočni dio.

Inače je nadbiskup Honorije (umro 547.), koji je izgradio južnu crkvu,

Podni mozaik iz krstionice

Ostaci biskupske krstionice

mogli ući u crkvu i prvi put biti nazočni cijelom bogoslužju te se pričestiti [2], [8], [9].

Biskupska palača

Kompleks prostorija sjeveroistočno od gradskih bazilika prvotno je bio protumačen kao kompleks stambenih zgrada, ali je Dyggve naknadno ustanovio da se radi o biskupskoj palači ili episkopiju.

Ostaci biskupske palače (u prednjem planu), iza su ostaci terma

Na različitim su mjestima u ulici, koja s istočne strane omeđuje gradsko crkveno središte, pronađeni ulomci nadvratnika i kapitela s monogramima koje je Bulić pripisao salonitanskom biskupu Petru (554.-562.), dok je od zatečenih epigrafskih fragmenta i ulomaka sarkofaga s natpisom "arca Petri" (Petrova lađa), zaključio je da je sjeveroistočno od gradske bazilike spomenuti biskup podigao neku sakralnu građevinu, možda i samostansku, u kojoj je i pokopan. Ta je rekonstrukcija prilično dvojbeni, posebno i stoga što se podaci Bulića, Gerbera i Eggera ne mogu sasvim uskladiti.

Budući da su stupovi s Petrovim monogramima označavali monumentalni ulaz u taj dio kompleksa s istočne strane, pretpostavljena bi sakralna građevina bila jedan od oratorija u okviru palače. Ali kako je nadvratnik s jednakim monogramom zatečen južnije u ulici, nije isključeno da se eventualna sakralna građevina nalazi južno od apside sjeverne bazilike, za što ima određenih znakova u prostoru.

Monogrami na kapitelima i nadvratniku svrstavaju pretpostavljenu zgradu, a možda i cijelu biskupsku palaču, u drugu polovicu 6. st. [2], [8], [9].

Ostali oratoriji u crkvenom središtu

Kultne se građevine manjih dimenzija (oratoriji) u Salonici vezuju za gradsko biskupsko sjedište, iako su pronađeni i na drugim mjestima. Manji je broj bio poznat otprije, a ostale je otkrio, ili ih kao takve prepoznao, Dyggve u revizijskim istraživanjima 1949. godine. O tzv. oratorijima A, B, i F pisao je i prije, a preostale je (C, D, E, G i H) samo naz-

načio na tlocrtu gradskoga crkvenog središta nakon spomenute revizije.

Salonitanski se oratoriji mogu podijeliti u dvije grupe. U prvoj su, manjoj, preuređene zgrade drugačije namjene koje su u počecima salonitanske kršćanske zajednice nadomještale bazilike koje će se potom graditi. Takvi su oratoriji A i B koje smo već prikazali. U drugoj su brojnijoj grupi oratoriji koji su iznikli oko već formiranoga crkvenog središta ili drugih gradskih prostora, a imaju ulogu pomoćnih kulturnih prostora memorijalne ili zavjetne naravi. Takvi su prostori inače česti u sličnim ranokršćanskim središtima.

Oratorij C naslonjen je na zidove gradske bazilike i narteksa, a nalazi se na sjeveroistoku križne bazilike, na prostoru koji zatvaraju krakovi križnoga tlocrta. Svojim tlocrtom pomalo podsjeća na oratorij A, s tom razlikom što je pravilno orijentiran u smjeru istok-zapad i građen kasnije, vjerojatno tek u 6. st. Sličnoga je izgleda i oratorij D, koji je s vanjske strane naslonjen na zid narteksa te je vrlo uzak i položen u smjeru sjever-jug.

Oratorij E je građevina stiješnjena između gradskih zapadnih zidina i narteksa dviju bazilika gradskoga crkvenog središta, a dosad se različito nazivao i tumačio. Nakon revizijskog istraživanja toga dijela grada, Dyggve je spomenuto zdanje obilježio jednim u nizu salonitanskih oratorija, da bi naknadno iznio pretpostavku o novoj raskrivenoj bazilici (tzv. *basilica discoperta*), sličnoj onoj kakva je pronađena na cemetrijalnom (grobljanskom) kompleksu u Marusincu. U svakom slučaju radi se o bogomolji ili oratoriju s otkrivenim dvorištem.

Građevina se proteže u smjeru sjever-jug i ima dvije cjeline, od kojih je sjeverna zatvorena prostorija s većom apsidom koja je u središtu gotovo četvrtasta, ali ima asimetrično raspoređene bočne prostora na istočnoj i zapadnoj strani. Južni je

dio kompleksa blago otklonjen u odnosu na sjeverni, a sastoji se od otvorenoga uzdužnog prostora (atrija), omeđenog trijemom s istočne, zapadne i južne strane. Oratorij je vjerojatno građen u drugoj polovici 6. st., na što upućuju stilizirani kapiteli kolonade i odnos prema narteksu gradskih crkava kojemu je podredio orijentaciju apside. To vjerojatno znači da su oba građevinska sklopa nastala istodobno ili da je oratorij nešto mlađi. Sačuvani su vrlo mali ostatci zidova i tragovi mozaika u apsidi.

Oratorij F su dvije prostorije smještene između sjeverne i južne bazilike u liniji njihovih svetišta. Svojedobno ih je otkrio Bulić, a naknadno su ih Gerber i Egger protumačili kao kapelu s relikvijama odnosno kao oratorij. Građevina ima pravokutnu prostoriju zakošenoga zapadnog pročelja, a po sredini je bio ulaz u nešto širi atrij nepravilna oblika. Uz unutrašnje stjenke sjevernoga, južnoga i istočnog zida prislanjali su se stupovi s kapitelima neobrađenih poleđina. Na istočnom dijelu otkrivena je mozaička podna površina, a na zidu freske. Podno je udubljenje na tom mjestu Gerber protumačio kao kriptu, nad kojom je pretpostavio oltar smatrajući da je kapela s kriptom izgrađena istodobno sa sjevernom bazilikom, a da je naknadno mijenjana kada je građena Honorijeva bazilika. Ipak, Dyggve je revizijskim istraživanjem ustanovio da je pretpostavljena kripta pogrešno protumačen ostatak prijašnje termalne arhitekture. Kapiteli su stupova ukrašeni krajnje stiliziranim lisnatim motivima i upućuju na preuređenje oratorija F sredinom. 6. st., a sadašnji su ostaci vrlo teško uočljivi.

Ejnar Dyggve je zapadnu prostoriju krstioničkoga sklopa protumačio kao oratorij G, a to je, kao što znamo, zapravo katekumenej odnosno kon-signatorij.

Oratorij H nalazi se na krajnjem sjeveroistoku gradskoga crkvenog središta i u blizini biskupske palače. To

bi eventualno bio oratorij u kome je pokopan već spomenuti biskup Petar, ako njegov grob opće postoji u crkvenom središtu.

Osim oratorija, koje je sve imenovao Dyggve, postoji i oratorij Sv. Vincencija. To bi bila mala gotovo kvadratna prostorija otprilike na sredini cijeloga kompleksa u kojoj je Bulić pronašao pilastar uporabljen kao prag i ukrašen križem i imenom Sv. Vincencija. Motiv vitkoga urezanog križa proširenih krajeva upućuje na 5. st., što znači da je do adaptacije došlo poslije, vjerojatno u 6. st. Tako je pretpostavio i Bulić koji se oslanjao na podatak o učestalom prenošenju relikvija odnosno kulta svetaca s jednoga mjesta na drugo. Kult Sv. Vincencija (zapravo Sv. Vicenca, odnosno Sv. Vinka) na taj je način iz Hispanije dospio u Salonu i udomaćio se i u splitskoj srednjovjekovnoj crkvi [1], [8], [9].

Zaključak

Osim nužnih podataka o nastanku i razvoju Salone, najvećem i najpoznatijem hrvatskom arheološkom nalazištu, prikazani su samo sakralni sadržaji golemoga gradskoga crkvenog središta. To samo potvrđuje već prije poznatu činjenicu da je Salona, s obzirom da je najveći graditeljski uspon doživjela u doba slobodnoga, priznatoga i pobjedničkoga kršćanstva, u svijetu jedno od najpoznatijih ranokršćanskih arheoloških nalazišta, vrlo važno za ukupan razvitak kršćanske crkve u prvim stoljećima njezina postojanja. Jer sakralni sadržaji u biskupskom središtu nipošto nisu sve što se u Saloni može pronaći od crkvenih sadržaja, budući da se unutar zidina utvrđeno još desetak bazilika, nekoliko oratorija te određen broj negdašnjih profanih sadržaja i poganskih svetišta koji su dobili određenu kršćansku namjenu. No valja dodati da se najveći i najpoznatiji sakralni sadržaji Salone nalaze izvan gradskih zidina, gdje su goleme bazilike izgrađene na negdašnjim gradskim grobljima u Manasti-

rinama, Marusincu i Kapljuču. Tamo su na mjestima gdje su pokopani salonitanski mučenici izgrađene monumentalne bazilike koje su u svijetu i najpoznatije. Tome valja pridodati i obližnje velike predromaničke crkve pokrštenih hrvatskih doseljenika, najčešće građene na prijašnjim sakralnim građevinama, koje su nezaobilazne za hrvatsku povijest jer su bile zadužbine ili krunidbene crkve hrvatskih knezova i kraljeva. Iz toga se može naslutiti koliko bogatstvo sakralnih građevina Salona odnosno Solin kriju među svojim ruševinama.

Dojam je da se to bogatstvo nedovoljno priznaje i cijeni. O tome ne govori samo činjenica da je veći dio vrijednoga arheološkog nalazišta u privatnom vlasništvu i zasađen povrćem ili vinogradima, već i podatak da unatoč istraživanjima koja traju već gotovo dva stoljeća gotovo ni jedan prostor unutar gradskih zidina nije u cijelosti istražen i odgovarajuće konzerviran. A za to nedostatak novaca nije dovoljno opravdanje.

Pripremili:
Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Cambi N. (ur.): *Antička Salona*, Književni krug, Split, 1991.
- [2] Rapanić, Ž.: *Solin – grad i spomenici*, Turistička zajednica grada Solina, Solin, 2000.
- [3] Dyggve, E.: *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Književni krug, Split, 1996.
- [4] Božić, N.: *Solin – pregled povijesnoga i urbanističkoga razvoja grada*, Prostor (1997.) 2. (14.), str. 357-377
- [5] Marin, E.: *Starokršćanska Salona: studije o genezi, profilu i transformaciji grada*, Latina et Graeca VPA, Zagreb, 1988.
- [6] Gabričević, B.: *Studije i članci o religijama antičkoga svijeta*, Književni krug, Split, 1987.
- [7] Mardešić, J.: *Revizijska iskopavanja u Saloni – Oratorij A*, Hrvatski arheološki godišnjak, (2004.), 1., str. 238-240
- [9] Kapitanović, V.: *Kršćanska arheologija*, Franjevačka provincije Presvetog otkupitelja, zbornik Kačić, Split, 2006.
- [8] Migoti, B.: *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU, Zagreb, 1990.